ॐ

श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक पचासमो ॥

श्रीमद्भगवद्गीतानो सिद्धांत ॥

वस्तुनिर्देशरूप मंगल.

દોહરો.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિનું, દૃશ્ય પ્રકાશે જેહ;
તે બ્રહ્મ સૌનો આતમા, તેમાં નહિ સંદેહ. ૧

ગયા અંકમાં ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલા જીવાદિના સ્વરૂપનું બની શકે તેટલા મધ્યસ્થભાવે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ થઇ ગયું

શાકે ૧૮૩૮) કાર્તિકસુદિ પૂનમ. પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૧૦૦૦.

કર્તા મહારાજ **શ્રીનથુરામશર્મા.**
બીલખા. કાઠિયાવાડ.

મારી માતુશ્રી **લાડકીબાઇના** સ્મરણાર્થે

ઠક્કર કરશનદાસ વસનજી.
પોરબંદર. કાઠિયાવાડ.

અમદાવાદ—પીરમશા રોડ ઉપર નિર્મળ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
લલ્લુભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

છે. હવે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલા જીવાદિના સ્વરૂપના સિદ્ધાંતનું બની શકે તેટલા મધ્યસ્થભાવે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ આ અંકમાં થાય છે. ઉપનિષદોમાં જીવાદિના સ્વરૂપનો જે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરેલો છે તેજ સિદ્ધાંત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલો છે એમાં વિવેકીઓને લેશ પણ શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી. જેઓ **છાંદોગ્યો**-પનિષદ્‌માંના " **तत्त्वमसि** " (તે બ્રહ્મ તું છે,) આ મહાવાક્યનો, કારણજ કાર્યરૂપે પ્રતીત થવાથી કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી એવો ત્યાં પ્રકરણને અનુકૂલ થતો, ને વ્યાકરણથી સ્પષ્ટ નિર્દોષરૂપે પ્રતીત થતો, અર્થ નહિ સ્વીકારી **तत्**(તે)નો **तस्य** (તેનો) એવો અર્થ તે પ્રકરણની ને વ્યાકરણના નિયમની ઉપેક્ષા કરીને કરે છે, ને તે આખા મહાવાક્યનો તેનો (તારાથી ભિન્ન તે બ્રહ્મનો) તું છે, તેજ તું નથી, એવો અર્થ કરે છે; તથા કૈવલ્યોપનિષદ્‌માંના " **स त्वमेव त्वमेव तत्** " (તે તુંજ છે, ને તુંજ તે છે,) એ વચનના, બૃહદારણ્યકોપનિષદ્‌ના તથા કઠોપનિષદ્‌ના "**नेह नानास्ति किं**... (અહિં કાંઇ પણ ભેદ નથી,) એ વચનના, **છાંદો**... " **एकमेवाद्वितीयम्** " (એકજ અદ્વિતીય છે,) અને કઠોપનિષદ્‌ના " **मृत्योः स** ... **पश्यति** " (જે અહિં દ્વૈતના-ભ... ...ઉપનિષદો દ્વૈતનું—જીવબ્રહ્મના ભેદનું—પ્રતિપાદન છે તેમનું તે કહેવું કેટલું સત્ય છે તે જેમની બુદ્ધિ દુરાગ્રહથી ગ્રસ્ત ન હોય તેમણે શાંતિથી વિચારી જોવાયોગ્ય છે.

સર્વે ઉપનિષદોરૂપ ગાયોમાંથી ગોપાલનંદન **શ્રીકૃષ્ણે** ગીતામૃતરૂપ દુધ દોહી કાઢેલું હોવાથી જીવ, જગત્, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, મોક્ષ ને મોક્ષ-

સાધનોના સંબંધમાં જે ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત છે તેજ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઇએ એમ સ્વરૂપ વિચારવડે નક્કી થાય છે. જીવાદિના સ્વરૂપના સંબંધમાં શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનો શો સિદ્ધાંત છે તે હવે પછી આપવામાં આવતાં શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનાં વચનોથીજ સ્પષ્ટ થશે એટલે એ વિષે અહિં કાંઇ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

અંતઃકરણ, અંતઃકરણે રોકેલો ચેતનરૂપ બ્રહ્મનો ભાગ, ને અંતઃકરણમાં પડેલો ચેતનનો આભાસ (છાયા–ચેતનસ્વભાવનું કેટલેક અંશે સંક્રમણ) એ ત્રણના સમૂહનું નામ જીવ છે. તે જીવ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી બાહ્યપદાર્થોમાં આસક્તિવાળો છે, ને તેથી તે ધર્માધર્મમાં અભિમાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરી ધર્માધર્મના સંસ્કારો પોતાના અંતઃકરણમાં પાડે છે, અને પછી તે શુભાશુભ સંસ્કારોના પરિપાકને વશ થઇ તે (જીવ) આ સંસારમાં ભમે છે. તે જીવ જ્યારે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માને જાણે છે ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરવારૂપ મોક્ષલાભને મેળવે છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં જીવના વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક સ્વરૂપનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છેઃ–

" જેમ સ્થૂલશરીરધારી જીવને આ સ્થૂલશરીરમાં બાલપણ, જુવાની ને ઘડપણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેને બીજા શરીરની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. " [અ૦ ૨. શ્લો૦ ૧૩.] " જે આત્માવડે આ દેખાતું સર્વ જગત્ વ્યાપેલું છે તે આત્માને તું અવિનાશીજ જાણ. આ વધઘટરહિત સ્વભાવવાળા આત્માનો નાશ કરવાને કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થ સમર્થ નથી. " " આદિરહિત, શરીરરૂપ ઉપાધિવાળા, અવિનાશી ને મન તથા ઇંદ્રિયોવડે જાણવામાં નહિ આવતા આત્માનાં આ સર્વ શરીરો વિદ્વાનોએ નાશવાળાં કહ્યાં છે. " [અ૦ ૨. શ્લો૦

૧૭-૧૮.] " જેમ માણુસ જૂનાં-નિરુપયોગી-થઇ ગયેલાં લુગડાંઓનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં લુગડાં પહેરે છે તેમ દેહધારી જીવ જેમનાં પ્રારબ્ધ પૂરાં થયાં હોય એવાં પહેલાંનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં શરીરોને ગ્રહણ કરે છે. " [અ૦ ૨. શ્લો૦ ૨૨.] " આ આત્મા છેદાય નહિ એવો, બળાય નહિ એવો, પલાળાય નહિ એવો, ને સૂકવાય નહિ એવો છે. વળી આ આત્મા સર્વવ્યાપક, એકરૂપેજ રહેનારો, (અવિકારી,) અક્રિય ને આદિરહિત છે. " [અ૦ ૨. શ્લો૦ ૨૪.] " પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ ને પ્રકૃતિ અથવા માયા આ ઊતરતી પ્રકૃતિ છે. એનાથી ભિન્ન બીજી મારી જીવરૂપ શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિને તું જાણ. જે જીવરૂપ શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિથી આ દેહેંદ્રિયાદિરૂપ સર્વ જગત્ ધારણ કરાય છે. " [અ૦ ૭. શ્લો૦ ૫.] " હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં ગુપ્તરૂપે રહેલો આત્મા હું છું. " [અ૦ ૧૦ શ્લો૦ ૨૦.] " દશ ઇંદ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ, તથા પાંચ પ્રાણોસહિત જે આ શરીર છે તે ક્ષેત્ર એટલે જીવે કરેલાં શુભાશુભકર્મોનાં સુખદુઃખાદિરૂપ ફલો ઉપજવાનું સ્થાન એવા નામથી કહેવાય છે; અને તે ક્ષેત્રને જે જાણે છે, એટલે એ ક્ષેત્રમાં જે હુંપણાનું તથા મારાપણાનું અભિમાન કરે છે, તેને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેનો ભેદ જાણનાર પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ એવા નામથી કહે છે. " [અ૦ ૧૩. શ્લો૦ ૧.] " જેમ સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મપણાને લીધે પદાર્થોના ગુણદોષોથી લેપાતું નથી તેમ ઉંચનીચ સર્વ દેહોમાં રહેલો આત્મા અસંગસ્વભાવવાળો હોવાથી દેહાદિકથી થયેલાં શુભાશુભકર્મોથી કદીપણ લેપાતો નથી. હે ભારત! જેમ એક સૂર્ય રૂપવાળી સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશે છે, પણ તે વસ્તુઓના ધર્મોથી તે સૂર્ય લેપાતો નથી, તથા તે વસ્તુઓના ભેદથી તે સૂર્ય ભેદ પણ

પામતો નથી, તેમ એકજ આત્મા પૂર્વોક્ત સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશે છે, પણ તે ક્ષેત્રોના ધર્મોથી તે લેપાતો નથી, તથા તે ક્ષેત્રોના ભેદથી તે ભેદ પણ પામતો નથી. ” [અ૦ ૧૩. શ્લો૦ ૩૨–૩૩.] “ હે મહાબાહો ! અંતઃકરણમાંના સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ આ દેહમાં વિકારરહિત જીવાત્માને પોતાના વિકારોથી યુક્ત થયેલાના જેવો દેખાડે છે. ” [અ૦ ૧૪. શ્લો૦ ૫.] “ આ સંસારમાં મારોજ માયાવડે કલ્પાયેલો અંશ કર્તા, ભોક્તા ને સંસારી એવી રીતની મિથ્યા પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. તે જીવરૂપ કલ્પિત અંશ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથી એકદેશી જણાતાં છતાં નિત્ય છે. ” [અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૭.] “ તે સર્વ કર્મોમાં એ પ્રમાણે સ્થૂલશરીર, અહંકાર, કર્મેંદ્રિયો, જ્ઞાનેંદ્રિયો, મનબુદ્ધિ, પાંચ પ્રાણો, અને તે સર્વના દેવો એ પાંચજ કર્તા છતાં પણ જે પુરુષ સંગરહિત તથા ઉદાસીન એવા આત્માનેજ કર્તા માને છે તે મલિનબુદ્ધિવાળો ગુરુના અને શાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉપજતી વિવેકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી વાસ્તવિક જાણતો નથી. ” [અ૦ ૧૮. શ્લો૦ ૧૬.]

ઉપર જણાવેલાં શ્રીભગવદ્ગીતાનાં વચનોથી વિવેકી મનુષ્યને જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કર્તાભોક્તારૂપ નથી, તેમ તે બ્રહ્મના વાસ્તવિક અંશરૂપ પણ નથી, તે જડ ભૂતોમાંથી ઉપજ્યો નથી, તે ભૂખતરસાદિ સંસારના કોઇ પણ ધર્મવાળો નથી, તે શરીરરૂપ (લોહીરૂપ વા મગજરૂપ) ઇંદ્રિયોરૂપ અંતઃકરણરૂપ કે પ્રાણરૂપ નથી, તેમજ તે તેમના ધર્મોવાળો પણ નથી, તેનો બ્રહ્મથી વાસ્તવિક ભેદ નથી, પણ તેનો બ્રહ્મથી સર્વદા અભેદજ છે, એમ સમજાયું હશે. અજ્ઞાનના પ્રભાવથી જ્યાંસુધી તે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણતો નથી ત્યાંસુધી તે આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. જ્યારે તે પરમેશ્વરના,

સદ્‌ગુરુના, સતશાસ્ત્રના ને પોતાના અંતઃકરણના અનુગ્રહથી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે ત્યારે તે પોતાના તેજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. જ્યાંથી તેનું કદાપણ પુનરુત્થાન થતું નથી.

પ્રતીત થતું આ નામરૂપાત્મક જગત્ બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયાના વા પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે. બ્રહ્મની સત્તાસ્ફૂર્તિથી એ જડ ને કલ્પિત (વ્યાવહારિક) માયા જગદાકાર થાય છે. મનુષ્યાદિને બ્રહ્મમાં જે જગત્ પ્રતીત થાય છે તે તેમના અંતઃકરણના ને ઇંદ્રિયોના બહિર્મુખપણાથી પ્રતીત થાય છે. જડની સ્વતંત્ર સત્તા ને સ્વતંત્ર સ્ફૂર્તિ ન હોવાથી જડ જગત્ વસ્તુતાએ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મજ છે, તેનાથી ભિન્ન નથી. કારણથી કાર્યની ભિન્ન સત્તા હોવાનો સંભવ નથી. નીચેનાં શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનાં વચનોથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ વિવેકી મનુષ્યને જણાશેઃ—

" પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ સ્થૂલભૂતોના કારણરૂપ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતરૂપ તન્માત્રાઓ, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ અને અવ્યક્ત એમ મારી આ માયારૂપ પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી છે. " [અ૦ ૭. શ્લો૦. ૪.] " આ સંસારરૂપ પીપળાને શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ બ્રહ્મરૂપ કારણવાળો, પછીથી ઉપજેલ હિરણ્યગર્ભાદિરૂપ શાખાઓવાળો, આવતી કાલે રહેશે એવો વિશ્વાસ કરવાને અયોગ્ય, તથા બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માના સાક્ષાત્કારવિના બીજા કોઇ પણ સાધનથી નાશ ન પામે એવો છે એમ કહે છે, કર્મકાંડરૂપ ચાર વેદો જેનાં પાનડાં છે, તે વાસનાવડે કલ્પિત સંસારવૃક્ષને જે તેના મૂલરૂપ બ્રહ્મસહિત જાણે છે તે વેદના કર્મરૂપ અર્થને તથા તેના બ્રહ્મરૂપ અર્થને

જાણનારો છે. તે સંસારરૂપ વૃક્ષની જીવરૂપ શાખાઓ મનુષ્યલોકથી માંડીને પશુ, પક્ષી ને વૃક્ષાદિ શરીરસુધી નીચેનાં સ્થાનોમાં ને મનુષ્યલોકથી માંડીને બ્રહ્મલોકસુધીનાં ઉપરનાં સ્થાનોમાં વિસ્તાર પામેલી છે; શરીર, ઇંદ્રિયો ને વિષયાદિને આકારે પરિણામ પામેલા સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોરૂપ જલથી તે શાખાઓ સ્થૂલભાવને પામી છે; અને તે ઇંદ્રિયજન્ય વૃત્તિઓની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દાદિક વિષયોરૂપ કોમલ પાનડાંવાળી છે. જે સંસારવૃક્ષનાં રાગદ્વેષાદિની વાસનારૂપ અવાંતરમૂલો નીચે તથા ઉપર પરોવાયેલાં છે, ને તેઓ બ્રાહ્મણાદિ શરીરોમાં ઉત્તરોત્તર શુભાશુભકર્મરૂપ બંધનને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, આ સંસારની મોહજાલમાં ઘુંચવાઇ રહેલાં પ્રાણીઓથી આ સંસારનું પૂર્વે વર્ણન કર્યું એવું રૂપ જાણી શકાતું નથી, અને આનો આરંભ ક્યારે થયો છે, અને આનો અંત ક્યારે આવશે એ પણ જાણી શકાતું નથી. અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અત્યંતદૃઢ મૂલવાળા એ સંસારરૂપ પીપળાને દૃઢવૈરાગ્યરૂપ કુવાડાવડે છેદીને તેના કારણરૂપ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મા શોધવાયોગ્ય છે. " [અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૧–૩.] " આ સંસારમાં આ બેજ પુરુષ છે, એક તો ક્ષર, તથા બીજો અક્ષર. ઉત્પત્તિવિનાશવાળાં સર્વે કાર્યો ક્ષર કહેવાય છે, અને આત્મજ્ઞાનવિના વિનાશ નહિ પામનાર તથા ક્ષરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ જે માયા છે તે અક્ષર કહેવાય છે. " [અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૧૬.]

ઉપરનાં વચનોથી વિચારવાળા મનુષ્યને જણાયું હશે કે આ જગત્ પરમાણુઓના કાર્યરૂપ નથી, વા સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ નથી, કિંવા બ્રહ્મના જેવું અનાદિ ને અનંત નથી, અથવા બ્રહ્મથી અત્યંત ભિન્ન નથી, વા બ્રહ્મના જેવું સત્ય નથી. જેમ પુષ્પોની માલામાં કલ્પાયેલો સર્પ જ્યાંસુધી પુષ્પોની માલાનું દૃઢ જ્ઞાન ન થાય

ત્યાંસુધી સત્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને જ્યારે તે પુષ્પોની માલાનું સંશયવિપર્યયરહિત દૃઢ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે સર્પના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલું આ જગત્ જ્યાંસુધી બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી સત્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને જ્યારે બ્રહ્મનું સંશયવિપર્યયરહિત દૃઢ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આ જગતના મિથ્યાપણાનો (તે રૂપે અસત્યપણાનો) નિશ્ચય થાય છે.

માયા ને માયાના કાર્યરૂપ જગત્સહિત શુદ્ધચેતન ઈશ્વર કહેવાય છે. ઇશ્વરમાં માયા ને માયાના કાર્યરૂપ જગત્ એ બ્રહ્મને આધારે રહેનારો વ્યાવહારિક ભાગ છે, સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, ને તેઓમાં જે ચેતનભાગ છે તે સ્વતંત્ર ને નિત્ય રહેનાર બ્રહ્મ છે. એવી રીતે ઇશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ બ્રહ્મજ છે. આમ હોવાથી ઇશ્વરરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ક્યારેક પોતાના વ્યાવહારિક ઇશ્વરસ્વરૂપને તથા ક્યારેક પોતાના પારમાર્થિક બ્રહ્મસ્વરૂપને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવે છે. નીચેનાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં વચનો વિચારવાથી વિવેકી વાંચનારને એ કથનની સત્યતાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થશે:—

" હું જન્મરહિત તથા મરણરહિત છતાં પણ અને સર્વ પ્રાણીઓનો ઇશ્વર છતાં પણ મારી માયાને મારા ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને મારી માયાના પરિણામવડે લોકોને જન્મ પામ્યાજેવો જણાઉં છું. " [અ૦ ૪. શ્લો૦ ૬.] " વેદે પ્રતિપાદન કરેલા માર્ગમાં દૃઢતાપૂર્વક સ્થિર રહેનારા સજ્જનોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવામાટે, તથા મન, વાણી ને શરીરવડે પાપકર્મ કરનારા દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવામાટે, અને વેદે પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મનું સારી રીતે રક્ષણ કરવામાટે, હું યુગયુગને વિષે આ પૃથિવીપર અવતાર ધારણ કરું છું. " [અ૦ ૪. શ્લો૦ ૮.] " મેં સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અને શમદમાદિ કર્મોના ભેદથી બ્રાહ્મણ,

ક્ષત્રિય, વૈસ્ય ને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણો ઉપજાવ્યા છે. આમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ એ વિષમસ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોનો હું કર્તા છતાં પણ મને પરમાર્થદૃષ્ટિએ નહિ કરનાર તથા વિકારરહિત જાણ. હું કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત હોવાથી મને સૃષ્ટિનાં ઉત્પત્તિ આદિ કર્મો બંધન કરતાં નથી. વળી મને કર્મોનાં સ્વર્ગાદિ ફલોમાં તૃષ્ણા પણ નથી. એ પ્રમાણે મને જે જાણે છે તે પોતે પણ કર્મથી બંધાતો નથી." [અ૦ ૪. શ્લો૦ ૧૩-૧૪.] " સર્વે ભૂતો મારી પરા ને અપરા એ બે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ નિશ્ચય કર. એ બંને પ્રકૃતિ મારામાં કલ્પિતરીતે રહી છે, માટે હું તે દ્વારા આ આખા જગત્‌ની ઉત્પત્તિનું તથા વિનાશનું કારણ છું. હે ધનંજય ! હું સર્વ પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન તથા પ્રકાશક છું. આ જગત્‌માં મારાથી ભિન્ન બીજો કોઇ પણ પદાર્થ વાસ્તવિક સત્ય નથી, અને જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે તેમ વ્યાવહારિકદૃષ્ટિએ મારામાં આ સર્વ જગત્ પરોવાયેલું છે. હે કૌંતેય ! સર્વ જલોમાં રહેલો પવિત્ર ને મધુર રસ હું છું, ચંદ્રમાં ને સૂર્યમાં તેજ હું છું, ઋગ્વેદાદિ સર્વે વેદોમાં પરોવાયેલો પ્રણવ હું છું, આકાશમાં વ્યાપેલો પવિત્ર શબ્દ હું છું, અને પુરુષમાં વ્યાપી રહેલું પુરુષપણું હું છું. વળી પૃથ્વીમાં રહેલો પવિત્ર ગંધ હું છું, અગ્નિમાં રહેલું તેજ હું છું, સર્વ પ્રાણીમાં રહેલું આયુષ્ હું છું, અને તપસ્વીઓમાં રહેલું ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ તથા ઇંદ્રિયોના નિગ્રહરૂપ તપ હું છું. હે પાર્થ ! મને સર્વે ભૂતોનું અનાદિ કારણ જાણ, બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ હું છું, ને પ્રભાવવાળા પુરુષોનું સામર્થ્ય હું છું, સાત્વિકબલવાળા પુરુષોનું તૃષ્ણા તથા આસક્તિથી રહિત સામર્થ્ય હું છું. હે ભરતર્ષભ ! પ્રાણીઓમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ નહિ એવો કામ હું છું. જે બીજા પણ દેવાદિ સાત્વિક પદાર્થો છે, તથા જે ગંધર્વાદિ રાજસ અને રાક્ષસાદિ તામસ પદાર્થો

છે, તેઓ મારાથીજ ઉપજ્યા છે એમ જાણ, પણ હું તે પદાર્થોમાં આધેયરૂપે સ્થિત નથી, તેઓ મારામાં કલ્પિત છે. એ ગુણમય ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોએ આ સર્વ જગત્ મોહ પમાડેલું છે, તેથી એ ત્રિગુણમય પદાર્થોથી પર તથા વિકારરહિત એવા મને તે જાણતું નથી. મારી આ સત્ત્વાદિ ગુણવાળી પ્રસિદ્ધ દૈવી માયા દુઃખે કરીને તરાય એવી છે. જેઓ મારેજ શરણ થાય છે તેઓ એ માયાને તરે છે. ” [અ૦ ૭. શ્લો૦ ૬ થી ૧૪.] “ જ્ઞાની પુરુષ થોડા થોડા પુણ્યની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ પૂર્વે વીતી ગયેલા બહુ જન્મોને અંતે એટલે સર્વ પુણ્યો-ના ફલરૂપ છેલ્લા જન્મમાં આ સર્વ જગત્ મારામાં કલ્પિત હોવાથી વસ્તુતાએ મારું સ્વરૂપ છે એવા જ્ઞાનવાળો થઇ સર્વદા મારામાં પોતાના ચિત્તની વૃત્તિને જોડે છે; એવો અત્યંતશુદ્ધચિત્તવાળો પુરુષ આ જગતમાં સર્વથા અત્યંત દુર્લભ છે. ” [અ૦ ૭. શ્લો૦ ૧૯.] “ હે કૌંતેય ! પ્રલયકાલમાં આકાશાદિક સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને પામે છે. પુનઃ સૃષ્ટિકાલમાં હું તેઓને સૃજું છું. મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને તે પ્રકૃતિના સામર્થ્યથી પરતંત્ર એવા આ સમગ્ર ભૂતસમુદાયને હું ફરી ફરીને સૃજું છું. હે કુંતીપુત્ર ! નિયંતારૂપ એવા મેં પ્રવૃત્ત કરેલી માયા સ્થાવરજંગમરૂપ જગતને ઉપજાવે છે. એ નિયંતાપણારૂપી નિમિત્તવડે જગત્ નાનાપ્રકારે પ્રવર્તે છે. હું ક્રતુ છું, હું યજ્ઞ છું, હું સ્વધા છું, હું ઔષધ છું, હું મંત્ર છું, હુંજ ઘી છું, હું અગ્નિ છું, ને હું હવન છું. હું આ જગતનો પિતા, માતા, પોષણ કરનાર, ને પિતામહ છું; અને જાણવાયોગ્ય, પવિત્ર, ઓંકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ પણ હું છું. સ્વર્ગાદિ ફલરૂપ, પોષણ કરનાર, પ્રભુ, સાક્ષી, ભોગનું સ્થાન, આશ્રય, સુહૃદ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, સ્થિતિ, લયનું સ્થાન, તથા નાશરહિત બીજ હું છું. હે અર્જુન ! હુંજ સૂર્યરૂપે તપું છું, અને હુંજ જલને

આકર્ષું છું, તથા વરસાવું છું, અને હું અમૃત તથા મૃત્યુ ને સત્ તથા અસત્ છું." [અ૦ ૯. શ્લો૦ ૭, ૮, ૧૦ ને ૧૬ થી ૧૯.]
આદિત્યોમાં **વિષ્ણુ** હું છું, પ્રકાશ કરનારાઓમાં કિરણોવાળો **સૂર્ય** હું છું, મરુતોમાં **મરીચિ** અને નક્ષત્રોમાં **ચંદ્રમા** હું છું. વેદોમાં **સામવેદ** હું છું, દેવોમાં **ઇંદ્ર** હું છું, અને ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું. ભૂતોમાં ચેતના હું છું. રુદ્રોમાં **શંકર** હું છું, તથા યક્ષોમાં ને રાક્ષસોમાં **કુબેર** હું છું, અને વસુઓમાં **અગ્નિ** હું છું, તથા પર્વતોમાં **મેરુ** હું છું. હે **પૃથાના પુત્ર** ! પુરોહિતોમાં મને સર્વથી ઉત્તમ **બૃહસ્પતિ**રૂપ જાણ, અને સેનાપતિઓમાં **કાર્તિકસ્વામી** હું છું. **સરોવરોમાં** સાગર હું છું. મહર્ષિઓમાં **ભૃગુ** હું છું. વાણીઓમાં **ૐકારરૂપ એક અક્ષર** હું છું. યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું. સ્થાવરોમાં **હિમાલય** હું છું. સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું, અને દેવર્ષિઓમાં **નારદ** હું છું, તથા ગંધર્વોમાં **ચિત્રરથ** અને સિદ્ધોમાં કપિલમુનિ હું છું. અશ્વોમાં અમૃતને માટે સમુદ્રનું મથન કરતાં ઉપજેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા મને જાણ. મોટા હાથીઓમાં **ઐરાવત** અને પુરુષોમાં રાજા મને જાણ. હથીઆરોમાં વજ્ર હું છું. ગાયોમાં કામધેનુ અને સર્વ કામોમાં પુત્રની ઉત્પત્તિના હેતુવાળો કામ હું છું. સર્પોમાં **વાસુકિ** હું છું. નાગોમાં **શેષનાગ** હું છું, અને જલચરોમાં વરુણ તથા પિતૃઓમાં **અર્યમા** હું છું. સંયમ કરનારાઓમાં **યમ** હું છું, દૈત્યોમાં **પ્રહ્લાદ** હું છું, સંખ્યાની ગણના કરનારાઓમાં કાલ હું છું, મૃગોમાં સિંહ હું છું, અને પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. વેગવાળાઓમાં પવન હું છું. શસ્ત્રધારીઓમાં **શ્રીરામ** હું છું, મત્સ્યોમાં મગર હું છું, ને નદીઓમાં **શ્રીગંગા** હું છું. હે **અર્જુન** ! ઉત્પત્તિવાળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય હુંજ છું. વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું. વિવાદ કરનારાઓની કથામાં વાદનામની કથા હું છું. અક્ષરોમાં અકાર

હું છું, અને સમાસસમૂહમાં દ્વંદ્વ હુંજ છું. નાશરહિત કાલ ને કર્મોનાં ફલો આપનાર અંતર્યામી હું છું, અને સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું, તથા ભવિષ્યમાં થનારાં કલ્યાણોમાં ચઢતી અને સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શોભા, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધીરજ તથા ક્ષમા એ હું છું. સામોમાં બૃહત્સામ તથા છંદોમાં **ગાયત્રી** હું છું. માસોમાં **માગશર** હું છું. ઋતુઓમાં **વસંતઋતુ** હું છું. છલ કરનારાઓમાં જૂગટારૂપી છલ હું છું. તેજસ્વીઓનું તેજ, ને જયવાળાઓનો જય હું છું. ઉદ્યમીઓનો ઉદ્યમ હું છું. સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ હું છું. યાદવોમાં **વસુદેવનો પુત્ર** હું છું. પાંડવોમાં **અર્જુન** તથા મુનિઓમાં **શ્રીવ્યાસ** હું છું. કવિઓમાં શુક્રકવિ હું છું. શિક્ષા કરનારાઓની શિક્ષા હું છું, જિતવાની ઇચ્છાવાળાઓની નીતિ હું છું, અને વળી ગુહ્યોનું મૌન હું છું. જ્ઞાનવાળાઓનું જ્ઞાન હું છું. હે **અર્જુન** ! અને જે સર્વ ભૂતોનું કારણ તે પણ હું છું. મારા વિના કોઇ પણ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી. હે શત્રુને તાપ પમાડનાર ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી, અને આ મેં મારી વિભૂતિનો વિસ્તાર કોઇ એક ભાગનું ગ્રહણ કરીને તને કહ્યો છે. તે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો, અથવા બલવાળો હોય તેને તેને પણ તું મારા તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણ. અથવા હે **અર્જુન** ! આ બહુ જાણ્યાથી તારું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે ? આ આખા જગતને હું મારા એક અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું. ” [અ૦ ૧૦. શ્લો૦ ૨૧ થી ૪૨.] “ જે જાણવાયોગ્ય છે તેને સ્પષ્ટ કરીને કહીશ, કે જેને જાણીને અધિકારી મોક્ષને પામે છે. તે ઉત્પત્તિથી રહિત પરબ્રહ્મ સત્ નથી કહેવાતું તેમ અસત્ પણ નથી કહેવાતું. તે સર્વ શરીરોમાં હાથપગવાળું, સર્વ શરીરોમાં નેત્ર, શિર ને મુખવાળું, સર્વ શરીરોમાં કાનવાળું અને સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં

સર્વે જડસમૂહને વ્યાપીને રહે છે. સર્વ ઇંદ્રિયોથી અત્યંત રહિત, સર્વે ઇંદ્રિયોના વ્યાપારવડે પ્રતીત થનાર, સર્વ સંબંધથી રહિત, અને સર્વને ધારણ કરનારજ, નિર્ગુણ તથા ગુણોને ભોગવનાર છે. તેજ ભૂતોની બહાર અને અંતર વ્યાપક છે, તથા સ્થાવરજંગમરૂપ છે. તે સૂક્ષ્મપણાને લીધે નહિ જાણી શકાય એવું છે, તથા તે દૂર રહેલું છે, અને અત્યંતસમીપમાં પણ રહેલું છે. તે ભૂતોમાં એક છતાં પણ વિભાગ પામેલાની પેઠે રહ્યું છે. તે ભૂતોને ધારણ કરનાર, સંહાર કરનાર, તથા ઉત્પન્ન કરનાર જાણવું. તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ ને અવિદ્યાથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. તે જ્ઞાન, જ્ઞેય ને જ્ઞાનવડે—અમાનિત્વાદિક જ્ઞાનનાં વીશ સાધનોવડે—મેળવી શકાય એવું સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે. " [અ૦ ૧૩. શ્લો૦ ૧૨ થી ૧૭.] " હે **ભારત** ! ત્રિગુણાત્મક માયા મારું ગર્ભાધાન કરવાનું સ્થાન છે, તેમાં હું ગર્ભને ધારણ કરું છું, તેથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. " [અ૦ ૧૪. શ્લો૦ ૩.] " સુદૃઢવૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રવડે સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂલસહિત ઉચ્છેદન કર્યા પછી **શ્રીસદ્દ્ગુરુને** શરણે જઇ તે પદ અત્યંત શોધવાયોગ્ય છે. જેમાં રહેલા ફરીથી જન્મ પામતા નથી, તથા જેનાથી આ સંસારરૂપ વૃક્ષની પ્રવૃત્તિ અનાદિથી પ્રસરેલી છે, તે આદ્ય પુરુષનેજ હું શરણ થયો છું, એમ મુમુક્ષુએ પોતાના મનમાં નક્કી કરવું. માનથી ને મોહથી રહિત, સંગદોષ જેમણે જિત્યા છે એવા, પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં તત્પર, જેમની ઇચ્છાઓ અત્યંત નિવૃત્ત થઇ ગઇ છે એવા, ને સુખદુઃખનામવાળાં દ્વંદ્વોથી અત્યંત મુક્ત થયેલા વિદ્વાનો તે અવ્યય પદને પામે છે. જેને પામીને જ્ઞાનીઓ પુનર્જન્મ પામતા નથી તેને સૂર્ય પ્રકાશ કરતો નથી, ચંદ્રમા પ્રકાશ કરતો નથી, અગ્નિ પ્રકાશ કરતો નથી, કેમકે મારું તે પદ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ છે. "

[અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૪ થી ૫.] " સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ, તથા ચંદ્રમાં રહેલું જે તેજ, અને અગ્નિમાં રહેલું જે તેજ છે, તથા જે તેજ આખા જગતનો પ્રકાશ કરે છે, તે તેજને મારું સ્વરૂપ જાણ. પોતાના બલવડે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને હું ભૂતોને ધારણ કરું છું, તથા રસસ્વભાવવાળા ચંદ્રરૂપ થઇને હુ સર્વે ઔષધિઓને પુષ્ટિવાળી કરું છું. હું જઠરાગ્નિરૂપ થઇને પ્રાણીઓના દેહોને આશ્રયે રહેલો છું, અને પ્રાણ તથા અપાનવડે પ્રજ્વલિત થઇ ચાર પ્રકારનાં અન્નોને પચાવું છું. વળી હું સર્વના હૃદયમાં જીવાત્મરૂપે પેઠેલો છું. મારાથી સ્મૃતિ અને જ્ઞાન તથા તે સ્મૃતિનો અને જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે. સર્વે વેદોવડે હુંજ જાણવાયોગ્ય છું. વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક પણ હુંજ છું. " [અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૧૨ થી ૧૫.] " અને ઉત્તમ પુરુષ તો તેનાથી ભિન્ન પરમાત્મા એ નામથી કહ્યા છે. જે ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરે છે. તે અવ્યયરૂપ છે, તથા ઇશ્વરરૂપ છે. " [અ૦ ૧૫. શ્લો૦ ૧૭.] " હે અર્જુન ! અંતર્યામી ઇશ્વર યંત્રઉપર બેસાડેલાં લાકડાનાં પુતળાંઓની પેઠે સર્વ ભૂતોને તેમના સંસ્કારોપ્રમાણે પોતાની માયાવડે જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવતા છતા સર્વ ભૂતોના હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. " [અ૦ ૧૮. શ્લો૦ ૬૧.]

ઉપરનાં વચનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રતીત થતું આ સર્વ જગત્ ઇશ્વરને આધારે રહ્યું છે, અર્થાત્ ઇશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં તે કલ્પાયું છે. આમ હોવાથી અહિં બ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઇ પણ વાસ્તવિક વસ્તુ નથી એમ નક્કી થાય છે.

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદવિનાનું, સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ, અસંગ, અપરિણામી ને સર્વ કલ્પિત વસ્તુઓનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. ભગવદ્ગીતાનાં નીચેનાં વચનોમાં એજ અર્થને સંક્ષેપમાં કહ્યો છેઃ—

" પરમ અક્ષર એટલે ઉત્પત્તિથી તથા નાશથી રહિત અને સર્વવ્યાપક એવું જે ચૈતન્ય તે નિરુપાધિક બ્રહ્મ કહેવાય છે. " [અ० ૮. શ્લો० ૩.] " એ સત્તારૂપ પદાર્થને તે ઇંદ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી અવ્યક્ત, અને નાશરહિત હોવાથી અક્ષર એ નામોવડે આ શાસ્ત્રમાં તથા બીજી શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં કહેલ છે, ને એ આત્મરૂપ બ્રહ્મનેજ શ્રુતિસ્મૃતિઓ પરમગતિ કહે છે. જે સત્તારૂપ ભાવને પામીને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો પુનર્જન્મ પામતા નથી, તે સત્તારૂપ ભાવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. " [અ० ૮. શ્લો० ૨૧.] " હે અર્જુન ! શરીરાદિરૂપ સર્વ ક્ષેત્રોમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલો ક્ષેત્રજ્ઞ મનેજ જાણ. ક્ષેત્ર કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે, ને ક્ષેત્રજ્ઞ અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સત્ય છે, એવી રીતનું ક્ષેત્રનું ને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી મને જ્ઞાનરૂપે સંમત છે. " [અ० ૧૩. શ્લો० ૨.] " ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપવડે એકબીજાથી પૃથક્ જણાતાં ઉત્પત્તિનાશવાળાં સર્વ ભૂતોમાં સર્વત્ર વ્યાપક, ભેદથી રહિત, ને ઉત્પત્તિવિનાશાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત સત્તારૂપ ભાવને જે આત્મજ્ઞાનવડે પુરુષ જાણે છે તે આત્મજ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. " [અ० ૧૮. શ્લો० ૨૦.]

ઉપરનાં વચનોથી વિવેકી પુરુષને સમજાયું હશે કે સ્થાવરજંગમ સર્વ ભૂતોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે, અર્થાત્ સર્વ જીવો ને સર્વ જડ પદાર્થો વસ્તુતાએ બ્રહ્મજ છે, તેનાથી તેઓ વાસ્તવિક ભિન્ન નથી.

બ્રહ્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મવિચારવડે વા બ્રહ્મધ્યાનવડે જાણી, તથા પોતાના અંતઃકરણમાં દૈવીસંપત્તિને સ્થિર સ્થાપી, બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી તે **મોક્ષ** છે. મોક્ષમાં દ્વૈત કે દુઃખ નથી. જેવું બ્રહ્મનું

સ્વરૂપ છે તેવુંજ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. નીચેનાં ભગવદ્ગીતાનાં વચનો પણ ટુંકામાં એજ વાત જણાવે છે:—

"તે બ્રહ્મમાંજ જેમની બુદ્ધિ લીન થઇ છે, તેજ જેમનો આત્મા-સ્વરૂપ—છે, તેમાંજ જેમનાં તનમન આદિની સ્થિતિ છે, તેજ જેમને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે, અને આત્માના જ્ઞાનવડે જેમનાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મો અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત નાશ પામ્યાં છે, એવા પુરુષો પુનઃ શરીરના અભાવરૂપ મોક્ષને પામે છે." [અ૦ ૫. શ્લો૦ ૧૭.] "વિવેકી પુરુષોએ અભયાદિ દૈવીસંપત્તિ મોક્ષને માટે ને આસુરીસંપત્તિ વારંવાર જન્મમરણને માટે માનેલી છે." [અ૦ ૧૬. શ્લો૦ ૫.]

બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવારૂપ મોક્ષ પોતાના અંતઃકરણની પવિત્રતા, એકાગ્રતા, સૂક્ષ્મતા, અંતર્મુખતા, બ્રહ્મવિચાર ને પોતાના સદ્ગુરુની કૃપાથી થાય છે. એ મોક્ષસાધનોમાંનાં ઘણાંખરાં મોક્ષસાધનોનું વર્ણન શ્રીભગવદ્ગીતાનાં નીચેનાં વચનોમાં જોવામાં આવશે:—

"કર્મોનાં ક્લેશમાં હર્ષશોકવિનાનો મનુષ્ય અંતઃકરણની પવિત્ર-તાની તથા બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પુણ્યપાપના હર્ષશોકરૂપ ફલને પામતો નથી, તેથી તું મનના હર્ષશોકથી રહિતપણારૂપ યોગનો અભ્યાસ કર. એવો યોગજ તે કર્મો કરનાર પુરુષનું કુશલપણું છે." [અ૦ ૨. શ્લો૦ ૫૦.] "બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને હોમવાનાં સાધનો બ્રહ્મ છે, હોમવાના પદાર્થો બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ કર્તાએ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં કરેલો હોમ પણ બ્રહ્મજ છે, તે હોમવડે પ્રાપ્ત થવાનું સ્થાન પણ બ્રહ્મજ છે,અને કર્મમાં બ્રહ્મબુદ્ધિવડે તેનું અનુષ્ઠાન કરનાર તે પુરુષને સ્થિતિ કરવાનું ઠેકાણું પણ બ્રહ્મજ છે." [અ૦ ૪. શ્લો૦ ૨૪.] "હે અર્જુન ! જેમ અત્યંત સળગેલો અગ્નિ ઘણાં ઇંધણાંને બાળીને ભસ્મરૂપ કરી દે છે તેમ આત્માના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મરૂપ

કરી નાંખે છે. " " નક્કી આ જગતમાં આત્મજ્ઞાનના જેવું અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારું બીજું કોઇ સાધન નથી, કેમકે તે અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ કરે છે. તે આત્મજ્ઞાનને લાંબે કાલે નિષ્કામકર્મયોગવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો પુરુષ પોતે પોતાના અંતઃકરણમાં પામે છે. " " સદ્ગુરુનાં ને શાસ્ત્રોનાં વચનોમાં શ્રદ્ધાવાળો, સદ્ગુરુની સેવામાં તત્પર, ને ઇંદ્રિયોને સારી રીતે નિયમમાં રાખનારો પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પામે છે. એવા શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાનને પામીને તે આત્મજ્ઞાની પુરુષ તુરતજ કૈવલ્યરૂપ મોક્ષને પામે છે. " [અ૦ ૪. શ્લો૦ ૩૭-૩૮-૩૯.] " નિષ્કામકર્મ કરનારા સાધકયોગીઓ ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરી અહંતામમતાવિના પોતાની કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી ને ઇંદ્રિયોથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરે છે. " [અ૦ ૫. શ્લો૦ ૧૦.] " મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારું પૂજન કરનારો થા, ને મને નમસ્કાર કર. આવી રીતે મારે શરણે થયેલો તું પોતાના અંતઃકરણને મારા ચિંતનમાં જોડીને સચ્ચિદાનંદ એવા મને અભેદભાવે પામીશ. " [અ૦ ૧૦. શ્લો૦ ૩૪.] પોતાના મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાંજ સંતોષ પામેલો, પ્રાપ્ત દુઃખોમાં ઉદ્વેગરહિત મનવાળો, સુખોમાં સ્પૃહારહિત મનવાળો, રાગ ભય ને ક્રોધવિનાનો, સર્વત્ર આરૂઢ સ્નેહવિનાનો, સારાને વા નરસાને પામીને પ્રસન્નતા કે દ્વેષ નહિ અનુભવનારો, ઇંદ્રિયોને તેમના વિષયોથી પાછી વાળવાના બલવાળો, વિષયોનું ધ્યાન નહિ કરનારો, પોતાના અંતઃકરણને પ્રસન્ન રાખનારો, બ્રહ્મધ્યાન કરનારો, ને શાંત પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને બ્રહ્મમાં સ્થિર કરવા સમર્થ થાય છે એમ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૫૫ મા શ્લોકથી ૬૬ મા શ્લોકસુધીમાં

મુમુક્ષુપ્રતિ ઉપદેશરૂપે કહ્યું છે. “ જે પ્રિયને પામીને અત્યંત હર્ષ પામતો નથી, ને અપ્રિયને પામીને ઉદ્વેગ પામતો નથી, તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો ને ભ્રાંતિથી રહિત બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલો છે. ” “ જે પુરુષ અંતરમાં સ્વરૂપજ્ઞાનથી ઉપજતા સુખવાળો છે, જે અંતરાત્મામાંજ રમણવાળો છે, તથા જે અંતરાત્મામાંજ વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાનવાળો છે, તે મનસહિત ઇંદ્રિયોના નિગ્રહવાળો યોગી બ્રહ્મરૂપ થયો છતો બ્રહ્મના અનુભવવડે કલ્પિત દૃશ્ય પ્રપંચની નિવૃત્તિરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ” “ કામક્રોધથી રહિત, ચિત્તને વશ રાખનારા, તથા આત્માને યથાર્થ જાણનારા સંન્યાસીઓને સર્વ સમયમાં નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મ અભેદભાવે પ્રાપ્ત થયેલુંજ છે. ” [અ૦ ૫. શ્લો૦ ૨૦. ૨૪. ૨૬.] “ ટાઢતડકામાં, સુખદુઃખમાં, તથા માનાપમાનમાં મનને વશ રાખનારા ને અત્યંતશાંત પુરુષને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ” “ શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે ને અનુભવવડે સંતુષ્ટ થયેલા અંતઃકરણવાળા, વિકારરહિત અંતઃકરણવાળા, ઇંદ્રિયોનો સારી રીતે જય કરનારા, તથા જેમને માટીનું ઢેકું પથ્થર ને સોનું સરખાં પ્રતીત થાય છે એવા યોગી યોગમાં આરૂઢ કહેવાય છે. ” “ સુહૃદ્‌માં, મિત્રમાં, શત્રુમાં, ઉદાસીનમાં, મધ્યસ્થમાં, દ્વેષ કરવાયોગ્યમાં, બંધુમાં, સજ્જનોમાં ને પાપીઓમાં સમબુદ્ધિવાળો યોગી શ્રેષ્ઠ છે. ” “ ધીરજવડે વશ કરેલી બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે મનને વૃત્તિરહિત કરે. મનને આત્મામાં સુસ્થિર કરીને પછી કંઇ પણ ન ચિંતવે. ” [અ૦ ૬. શ્લો૦ ૭. ૮. ૯. ૨૫.] “ સર્વ પ્રાણીઓનો દ્વેષ નહિ કરનારો, સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર, સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર દયા રાખનારો, મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો, સહનશીલ, સર્વદા સંતોષી, સર્વદા મનને એકાગ્ર રાખનારો, સર્વદા ઇંદ્રિયાદિને વશ રાખનારો, સર્વદા

શુભમાં દૃઢનિશ્ચયવાળો, મન તથા બુદ્ધિને પરમાત્મામાં રાખનારો, લોકોને ઉદ્વેગ નહિ પમાડનારો, લોકોથી ઉદ્વેગ નહિ પામનારો, હર્ષ અદેખાઇ ને ઉદ્વેગથી રહિત, વિષયતૃષ્ણાવિનાનો, ઉદાસીનજેવો, દુઃખથી મુક્ત, સર્વ પ્રકારનાં સકામકર્મો નહિ કરનારો, હર્ષખેદવિનાનો, શોક ને સ્પૃહાવિનાનો, શુભાશુભનો પરિત્યાગ કરનારો, શત્રુમાં ને મિત્રમાં તથા માનમાં ને અપમાનમાં સમબુદ્ધિવાળો, ટાઢમાં ને તડકામાં તથા સુખમાં ને દુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો, દૃશ્યમાં આસક્તિવિનાનો, નિંદાને તથા સ્તુતિને તુલ્ય માનનાર, વાણીને વશ રાખનાર, સંતોષી, ઘરમાં મમતાવિનાનો, ને બ્રહ્મમાં સ્થિરબુદ્ધિવાળો પુરુષ પરમાત્માને પ્રિય છે, ને તેજ પરમાત્માનો અનન્યભક્ત છે, એમ ભગવદ્‌ગીતાના બારમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૩ થી ૧૯ સુધીમાં કહ્યું છે. ભગવદ્‌ગીતાના તેરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકથી માંડીને અગિયારમા શ્લોકસુધીમાં અમાનીપણું રાખવું, અદંભીપણું રાખવું, અહિંસા પાળવી, ક્ષમા રાખવી, સરલતા રાખવી, સદ્‌ગુરુની સેવા કરવી, પવિત્રતા પાળવી, સ્થિરતા રાખવી, શરીરનો ને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ રાખવો, ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો, અહંકારરહિતપણું રાખવું, સ્થૂલશરીરમાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કરવામાટે જન્મ મૃત્યુ જરા ને વ્યાધિમાં રહેલાં દુઃખો ને ને દોષોને વારંવાર જોવાં, પુત્ર સ્ત્રી ને ગૃહાદિમાં મમતાનો ને અહંતાનો અભાવ રાખવો, પ્રિયની ને અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય સમચિત્તપણું રાખવું, અનન્યયોગવડે પરમાત્માની એકનિષ્ઠાવાળી ભક્તિ કરવી, એકાંતદેશનું સેવન કરવું, વિષયીજનોના સમૂહમાં અપ્રીતિ રાખવી, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખવી, ને તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ ફલનો વારંવાર વિચાર કરવો એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનો કહ્યાં છે. જ્ઞાન ચંચલતા ને મૂઢતા એ ત્રણમાંથી પોતાના ચિત્તમાં ચંચલતા ને મૂઢતા પ્રવૃત્ત થયાં હોય તો

તેમનો જે દ્વેષ કરતો નથી, અને પોતાના ચિત્તમાંથી જ્ઞાનને સુખ નિવૃત્ત થયાં હોય તો તેમની જે ઇચ્છા કરતો નથી, દશ્યમાં જે ઉદાસીનની પેઠે રહે છે, પણ ગુણોના ધર્મોવડે જે ચલાયમાન થતો નથી, જે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિમાં સમ રહે છે, જે સદા બ્રહ્મમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળો રહે છે, માટીનું ઢેફું પથ્થર ને સોનું જેને સમાન પ્રતીત થાય છે, પ્રિય ને અપ્રિય ગણાતી વસ્તુ જેને તુલ્ય છે, જે ધીરજવાળો છે, પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ જેને સમાન જણાય છે, જેને માનાપમાન ને શત્રુમિત્રનો પક્ષ સમાન લાગે છે, સર્વ સકામકર્મોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, ને જે અનન્યભક્તિયોગવડે પરમાત્માનું સ્મરણધ્યાન કરે છે, તે ત્રણ ગુણોને તરી જઇ બ્રહ્મરૂપે રહેલો છે એમ શ્રીભગવદ્‌ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયના બાવીશમા શ્લોકથી માંડીને છવીશમા શ્લોકસુધીમાં કહ્યું છે. અભય, અંતઃકરણની સારી રીતે શુદ્ધિ, જ્ઞાનમાં ને યોગમાં નિષ્ઠા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, ચાડીઆપણાનો અભાવ, પ્રાણીઓના ઉપર દયા, લાલચુપણાનો અભાવ, કોમલતા, લોકલજ્જા, અચપલપણું, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા ને અતિમાનીપણાનો અભાવ આ દૈવીસંપત્તિ જે બ્રહ્મજ્ઞાનના અને મોક્ષના હેતુરૂપ છે તે શ્રી ભગવદ્‌ગીતાના સોળમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકથી માંડીને ત્રીજા શ્લોકસુધીમાં કહી છે.

ઉપરનાં મોક્ષસાધનો જેઓ પોતાના શરીરને, ઇંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને ધૈર્ય, સાવધાનતા ને દૃઢતાથી સારી રીતે વશ કરી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવામાટે, એકાગ્ર કરવામાટે, ને સર્વમાં સમભાવે રહેલા બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવામાટે ઇચ્છતા હોય તેમના હિતમાટે વર્ણવ્યાં છે એમ વિવેકી મનુષ્યને સામાન્ય વિચારથી પણ સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

પોતાની બુદ્ધિને પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચાડયા વિના અર્થાત્ નિરતિશય વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ કર્યા વિના પુરુષ કર્તવ્યના અવધિને વા પરમાનંદને પ્રાપ્ત થતો નથી, ને બુદ્ધિની તે પૂર્ણાવસ્થા તેની સંપૂર્ણશુદ્ધિવિના મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતી નથી, અને બુદ્ધિની તે સંપૂર્ણશુદ્ધિ સ્વાર્થનો પરિત્યાગ કરી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મો શ્રદ્ધાવડે સ્વેચ્છાએ પાળવારૂપ નિષ્કામકર્મ કર્યા વિના થતી નથી, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતપોતાના ધર્મનું પરમાદરથી દૃઢતાપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને અડગપણે પરિપાલન કરવું ને આત્મસ્વરૂપને જાણવું એ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનો પ્રધાન ઉપદેશ છે.

મનુષ્યે શાસ્ત્રોનાં ને સદ્‌ગુરુનાં વચનોમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો, તેણે દૃશ્યનેજ સત્ય માની તેના રાગદ્વેષમાં ને દુરાચરણમાં ન ફસાવું, પોતાના અંતઃકરણમાંના રજોગુણને તથા તમોગુણને બલહીન કરી તેમાં રહેલા સત્ત્વગુણને ઘણામાં ઘણો બલવાન્ કરવા તેણે પ્રયત્ન કરવો, મુમુક્ષુએ સકામકર્મો ન કરવાં, આળસ તથા કાયરપણાને વશ થઇ તેણે નિષ્કામકર્મયોગનો ત્યાગ નજ કરવો, પ્રથમ સગુણ સાકાર પરમાત્માને અને પછી સગુણ નિરાકાર પરમાત્માને પોતાની ગતિ પોતાના પોષણકર્તા પોતાના સ્વામી પોતાના સાક્ષી પોતાનું પરમવિશ્રાંતિસ્થલ પોતાના છેવટના આધાર સત્યસંકલ્પ સકલૈશ્વર્યસંપન્ન કૃપાસાગર ભક્તવત્સલ પરમપવિત્ર પરમોદાર પરમકારુણિક પરમપૂજ્ય સર્વાંગસુંદર ને સકલશુભગુણનિધાન સમજી તેમની કૃપાવડે તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનલાભમાટે તેમની અનન્યભાવવડે નિઃસીમ એકાંતિકભક્તિ કરવી, પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતા કરવામાટે યોગાભ્યાસ કરવો, જગતથી ને આત્માથી અભિન્ન અને ઇશ્વરના વાસ્તવરૂપ બ્રહ્મના દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાનવિના પુરુષને મોક્ષલાભ થતો નથી,

આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું દઢ જ્ઞાન નિષ્કામકર્મયોગની પરાકાષ્ઠાવડે ને બ્રહ્મતત્ત્વના વિચારની પૂર્ણતાવડે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞાન અને મોક્ષજ મનુષ્યને મનુષ્યજન્મ પામીને પરમપ્રાપ્તવ્યરૂપ છે, આ કાયરતા કર્મ કરવાની અશક્તિ ને અન્યને ઠગવાની વા પૂજા-પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા આદિ દોષોને વશ થઇ વૈરાગ્યહીન અશુદ્ધબુદ્ધિવાળાએ સંન્યાસ ન ધારણ કરવો, મુમુક્ષુએ તો અવશ્ય ચિત્તશુદ્ધિમાટે નિષ્કામબુદ્ધિવડે શુભ કર્મો કર્યા કરવાં એટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાનીએ પણ જો પોતાનું ચિત્ત નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રારબ્ધના પ્રબલવેગવડે દૃશ્યથી અત્યંત ઉપરામ ન થયું હોય તો લોકસંગ્રહાર્થે અભિમાનના ને ફલેચ્છાના ત્યાગપૂર્વક સંપૂર્ણ સમબુદ્ધિવડે પ્રાણિમાત્રનું હિત ઇચ્છી શાસ્ત્રોક્ત શુભકર્મો સંસારની શુભ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેવારૂપ ઇશ્વરની ઇચ્છાને માન આપીને તથા પરમેશ્વર પણ લીલાવિગ્રહ ધારણ કરી તેવી પ્રવૃત્તિ પોતે કરે છે એવા ભગવાનના ચરિત્રનો વિચાર કરી તેમનું અનુસરણ કરીને કરવાં, એવો આ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનો સિદ્ધાંત પ્રતીત થાય છે, ને તે મુમુક્ષુ પુરુષોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વેચ્છાએ આચારમાં મુકવાયોગ્ય છે.

હે સજ્જનો ! શ્રીભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીભગવાને જે અગત્યના વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો છે તે તમે સંક્ષેપમાં સાંભળ્યો. હવે દેવદુર્લભ મનુષ્યજન્મને સફલ કરવા તમારે પણ અર્જુનની પેઠેજ તમારા પવિત્ર કર્તવ્યનું સ્મરણ કરી, પ્રભુની કૃપાના માહાત્મ્યનો વિચાર કરી, અવિવેક દુર્બલતા સંશય ને વિપર્યયનો પરિત્યાગ કરી, પોતાના હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનનો ને તેના પરિવારનો ઉચ્છેદ કરવા સુદૃઢ નિશ્ચયવાળા થઇ, હૃદયરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં રહેલા તે અજ્ઞાન ને તેના પરિવારરૂપ કૌરવોના સામે થવું જોઇએ; અને " થાય છે, " " કરીએ છીએ, " " થઇ રહેશે, " " શી ઊતાવળ છે ? " એવા અનાદરમિશ્ર અશ્રદ્ધાવાળાં ઉત્તરો આપવાનું કામ ત્યજવું જોઇએ. દીર્ઘસૂત્રી ન થાઓ. સમય મેળવો. આળ

અવ્યવસ્થા ને નકામાં બાનાં બતાવવાના સ્વભાવને દૂર કરો. સમય લેશો તોજ મળશે. મને લ્યો, ને પરમાર્થનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનમાં મારો ઉપયોગ કરો, એમ સમય તમને મોઢે ચઢીને કદીપણ કહેવાનો નથી, પણ તમારા જીવનનું ક્ષણભંગુરપણું વિચારી, સ્વકર્તવ્યના અનુષ્ઠાનની અનિવાર્ય અગત્ય સમજી, તમે તમારા વ્યવહારમાંથી ગમે તે ઉપાયે યોગ્ય સમય મેળવો, ને તેનો તમારા અધિકારપ્રમાણે પરમાર્થનાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં ઉપયોગ કરો. શું તમને એમ નથી લાગતું કે આળસ, કાયરતા, અવ્યવસ્થા, દીર્ઘસૂત્રતા ને સંસારતૃષ્ણાની પણ સીમા હોય છે? આંખો ઉઘાડો. આંખો વીંચીને હજી ક્યાંસુધી પડ્યા રહેશો ? શું આંખો વીંચીને પડ્યા રહેવામાં તમને તમારા ભાવિ હિતનું કાંઇ ભાન થાય છે ? જો તેનું તમે હકારમાં ઉત્તર આપતા હો તો તમને સ્પષ્ટ કહેવાય છે કે આ ઉત્તર આપવામાં તમે મોટામાં મોટી ભૂલ કરો છો. તમે એમ વર્તી તમારું વાસ્તવિક હિત ઇચ્છતા નથી, પણ તમે અજાણે તમારું વાસ્તવિક અહિતજ સાધતા જાઓ છો.

હે સત્યસુખેચ્છુઓ ! પ્રભુનાં વચનોમાં પરમાદર લાવી શુભકર્મોના સેવનવડે તમારા હૃદયમાં પુણ્યસંસ્કારોની વૃદ્ધિ કરો, તે પુણ્યસંસ્કારોની વૃદ્ધિવડે તમારા હૃદયમાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા વધારો, ને એ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવડે તમે તમારા હૃદયમાં આગળ જણાવેલાં મોક્ષનાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવાનો ઉત્સાહ બલવાન્ કરો. જો એ અડગ ઉત્સાહ તમારા હૃદયમાં સંપૂર્ણપણે ઉપજ્યો તો પછી તમને તમારા વાસ્તવિક કર્તવ્યનું અખંડ સ્મરણ રહેવાનું, ને તમે સતત સદાગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરી, તમારા પ્રતિબંધકોને હણી, તમારા ચિત્તને શુદ્ધ, એકાગ્ર ને સૂક્ષ્મ કરી, બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણી, કૃતાર્થ થવાના.

હે વિવેકીઓ ! આ **શ્રીભગવદ્‌ગીતાના** ઉપયોગી સિદ્ધાંતને તમે અવશ્ય સ્મરણમાં રાખશો, ને દીનતાવડે પ્રભુની કૃપા માગી તમારા હિતનાં સાધનો સાધવામાં તત્પર થશો. ૐ.

બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્માકૃત પુસ્તકો.

શ્રીઉપનિષદો. (ઈશોપનિષદ્થી કૈવલ્યોપનિષદ્સુધીની બાર ઉપનિષદો તથા માંડૂક્યોપનિષદ્ઉપરની ભગવાન્ ગૌડપાદની કારિકા મૂલ તથા ગુજરાતી ટીકા અને ૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં સાર.) બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૫-૦-૦ વેદાંતદર્શન. પાકાપુંઠાનું. રૂ. ૩-૮-૦ વેદાંતદર્શન. કાચાપુંઠાનું. રૂ.૩-૦-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, પદચ્છેદ, અન્વય, પદાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાટીકાસહિત. ચોથી આવૃત્તિ. રૂ. ૨-૧-૦ પાતંજલયોગદર્શન, પદબોધિનીનામની સંસ્કૃતભાષાની તથા રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતી-ભાષાની આધ્યાત્મિકી ટીકાસહિત. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ.૨-૪-૦ સાંખ્યપ્રવચન, સાંખ્યસૂત્રવૃત્તિ તથા તાત્પર્યબોધિનીટીકાસહિત. રૂ. ૧-૦-૦

યોગકૌસ્તુભ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૪-૦ પરમપદબોધિની. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૦-૦ સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૦-૬ નાથસ્વરોદય. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ ઊલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. બીજી આવૃત્તિ. ૦-૧-૦ સનાતન ધર્મનું નિરૂપણ. રૂ. ૦-૧-૦

મનુષ્યમિત્ર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૪-૦ સ્વાભાવિકધર્મ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ સુબોધકલ્પલતા. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૯-૦ સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીય કિરણ. રૂ.૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૧ થી ૧૦. રૂ. ૦-૪-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૨૬ થી ૩૫. રૂ. ૦-૮-૦ અંતર્યામીના આદેશો. સોનેરી નામવાળા કપડાના પુંઠાના. રૂ. ૦-૧૦-૦ અંતર્યામીના આદેશો. રેશમી પુંઠાના. રૂ. ૦-૮-૦ યોગપ્રભાકર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સરલાટીકાસહિત. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૭-૬ પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૩-૬ ગીતાદિ પંચરત્ન સટીક. ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પુંઠાંવાળાં. રૂ. ૦-૯-૦, ૦-૭-૦, ૦-૬-૦ રાસપંચાધ્યાયી ભક્તિપક્ષની તથા જ્ઞાનપક્ષની વિસ્તૃત ટીકાસહિત. રૂ. ૦-૭-૦, ૦-૫-૬ પ્રણવપદ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ પ્રણવવિસ્તારપદ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ નાથકાવ્ય. રૂ. ૦-૫-૦ સદુપદેશમાલા પ્રથમ ભાગ. રૂ. ૦-૩-૬. પત્રપુષ્પમંજરી. રૂ. ૦-૩-૦ વિનોદમાલા. રૂ. ૦-૫-૦ દુરાચારગિરિવજ્ર. રૂ. ૦-૨-૬ મહામંત્રમાલિકા. રૂ. ૦-૩-૦ સુવિચારચંદ્રિકા. રૂ. ૦-૨-૦ રુદ્રસૂક્ત પુરુષસૂક્ત ને ઈશાવાસ્ય સ્વરસહિત મૂલ, શબ્દાર્થ ને વિવેચન. રૂ. ૦-૪-૦

ઉપર લખેલાં સર્વ પુસ્તકો નીચે લખેલે સ્થળેથી રોકડા દ્રવ્યથી વેલ્યુપેએબલ બુકપોસ્ટથી મળી શકશે:—

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ. બીલખા. કાઠિયાવાડ.